

(З циклу "На засланні")

Ми жили з непевною сподіванкою, що колись кінчиться термін нашого ув'язнення і ми вийдемо на волю.

Ми тягли лямку.

Ми жили в землянках і бараках.

Жити було трудно, тісно, невлаштовано. Заїдали блощиці. Смерділо махрою, гасом, житнім хлібом, немитим тілом, вогким одягом і онучами, що, розвішані на мотузках, сушилися коло залізних пічок.

Розпечені до червоного залізні пічки гули й палали. Пара й тютюновий дим густою хмарою висіли в повітрі.

За останній час нас почали посилати з табору окремими бригадами-загонами в глибину тайги! Перспектива опинитися в глухій тайзі, засудженість на повне таєжне рабство лякали навіть найтупіших, навіть найдужчих і найодчайдушніших.

Сніг, густа чащоба, мороз од 30 до 40 ступенів, вогнище в снігу, і нікого, жадної живої душі, жадного житла на кілька десятків, на кілька сотень кілометрів довкола в цьому цілинному лісі.

Цілковита самота, повна покиненість і цілковита підлеглість. Бригадир був тут владарем, усі інші його рабами. Він один мав тут усю повноту влади, всі інші були позбавлені жадних прав.

Права? Згадка про права людини тут у тайзі межувала зі знущенням.

Тайга мала свої закони, що не мали нічого спільного з людськими.

Коли комендант табору входив до бараку і нас вишикували вздовж нар, нерви напружувалися до останнього. Бараком опановувала мертвотна тиша. Полум'я гуло в пічці. Дотик чорної руки нічного вітру до віконної шибки або ж до даху вносив у серце тривогу, для якої не було ім'я. Чекання проквітало нестерпним, несамовитим жахом.

Одного разу було прочитане й прізвище професора.

— Радецький!

Ми стояли вишикувані в чергу й не наважувалися повернути голови в його бік. Ми боялися зустрітися з його очима. Ми не були названі, і нас мучив сором.

Коли нам скомандували "Розійтись!.." і начальник вийшов з бараку, ми кинулись до професора. Ми почали умовляти його зробити спробу врятувати себе.

— Прикиньтесь хворим! — радили ми йому.

Він не відповів нічого. Він тільки похитав головою, немов відмахуючись від нас, і тремтячими руками поквапливо почав складати в брезентовий мішок свої злиденні речі.

Здавалося, він був настільки приголомшений, що зовсім не усвідомлював ані того, що його чекало, ані того, що ми йому казали.

Ми спробували ще раз його переконати.

— Над вами поставлено хрест. Хіба ви не розумієте цього? Ви загинете!

У нього був розгублений вигляд і зовсім божевільні очі.

— Треба діяти! — повторювали ми йому. — Ви не повинні здаватися так відразу!

Він поглянув на нас з докором. В його погляді були сум, біль і одчай. Мовляв, чого ми від нього хочемо? Він і так надто нещасливий! Лишіть мене!..

Він щось відповів, але ми не зрозуміли. Ми не чули його. Він говорив надто тихо. Він щось невнятно пробелькотів.

Ми спитали його:

— Що?

— Будьте послідовними! — сказав він. — Будьте послідовними! — повторив він, напружуючи голос, щоб ми його почули. — Я надто добре розумію: за наших часів більше не існує: я хочу, а тільки: ти мусиш!

Ми знали це. Ми знали також і те, як глибоко його вразило, коли на одному з допитів під час слідства слідчий закинув йому відсутність дисципліни й обвинуватив його в зраді і дворушництві. Усією своєю поведінкою тут у таборі він намагався спростувати це обвинувачення.

Ми знали: він часто закидав нашій молоді відсутність дисципліни, брак свідомості свого обов'язку. Ми згоджувалися з ним, — нашій молоді, безперечно, бракувало почуття обов'язку. Молодь звикла: або працювати з-під палки, або не працювати зовсім.

— Суспільна організація праці дезорганізувала, вбила в молоді особисту ініціативу праці! — звичайно констатував він.

Тепер він сказав нам:

— Нема про що говорити! Я мушу! Я йду, як мені наказують!

Він волів бути послідовним.

Ми не ховали свого обурення, хоч більше вже й не сподівалися переконати його.

— У кого мій кухлик? — спитав він наприкінці.

— Він у вашій торбі! — відповіли ми.

Він намацав його крізь брезент мішка й, заспокоївшись, сказав:

— Пробачте!.. Ну, то вже все! Я можу тепер іти!

Підв'язавши речовий мішок за спину, він вийшов з барака. Він став у снігу поруч з тими, ймення яких були названі.

Комендант несамовито лаявся, намагаючись налагодити порядок. Користуючись темрявою, хтось із п'ятьми крив коменданта брудною лайкою. Комендант хватався за пістолет і загрожував стріляти.

Гавкали збентежено пси. Палали смолоскипи. Рипів сніг. Чорна ніч німою стіною замкнула простір.

Професор мовчки потиснув нам руки. У нього було брудне обличчя і руда клоччями борода. За товстим склом окулярів було видно його смертельно перелякані очі.

Він посміхнувся й сказав нам:

— Я вояк! Я мушу виконати свій обов'язок!

* * *

Іван Закутній потрапив у ту саму групу, що й професор. Ми дещо знали про нього. Ми знали, що він походив зі села Стайок на Київщині, ще в роки колективізації він не пішов до колхозу, що його притиснули й перевели до твердоздатчиків, що він, однак, не поступився й лишився "індусом". Коли ж влітку 36 року на селі почали горіти одна по одній хати і невідомо було, хто це робить і для чого, — органи влади підозрювали чомусь баптистів, — тоді разом з іншими взяли й Закутного. Його били: спочатку на місці в сільраді, потім у районі, тоді в окрузі і нарешті в області. Од нього вимагали, щоб він признався й назвав спільників. Але він не признавався ні в чому і нікого не назвав. Як підкуркульник, бандит і саботажник, він опинився в таборі.

Він був зосереджений і мовчазний... У нього був якийсь здичавілий вигляд і насумрений вовкуватий погляд. Не важко було помітити, що всередині в ньому клекотіла лють, кожної миті ця лють могла вирватись і вибухнути. Але він стримувався. Він тримався осторонь.

* * *

Коли загін ішов лісом, кілька в'язнів, скориставшись темрявою, втекли. Перед втечею вони підмовляли Закутного піти з ними, але він відмовився.

Люди тікали!.. Хіба не все одно, де загинути? Втеча все ж таки відкривала якийсь вихід, яким би химерним він не здавався.

У тих, що втекли, не було з собою ані компаса, ані мапи. Вони йшли навімання. У них була тільки невиразна сподіванка й трохи хліба, який вони запасли заздалегідь і який кінчився на третій день. Їх оточували ліс і тиша. Очі боліли од снігу й втоми. Холод спалював обличчя.

Коли через кілька днів безпорадних блукань по тайзі вони нарешті наштовхнулись в лісі на самотню хижу тубільця, вони вже були в такому становищі, що замість обійти її, як підказувала їм обережність, вони ввійшли до неї. Вони вже не хотіли нічого більше, як тільки зігрітись і заснути. Мисливець прийняв їх. Він нагодував їх. Вони пили гарячий чай. Вони їли м'ясо. Натомлені, вони заснули на хуторах. Наступного дня він повідомив охорону, що обходила на лижвах околиці, розшукуючи втікачів. Це була вигідна угода: за кожного втікача мисливець одержував по три пуди борошна, тоді як за шкіру песця держава сплачувала йому тільки 8 карб.

* * *

...Бригадир у загоні був з ув'язнених. Хто зна, який він був колись на волі. Тепер він був брутальний і жорстокий. Після кількох років поневіряння по таборах і в'язницях у нього не лишилося жадного іншого уявлення про можливість взаємин між людьми, окрім одного: гноблення! Досі гнобили його, тепер гнобив він. Досі його вважали за ніщо, тепер він став чимсь. Оскільки ж тут у тайзі не існувало жадних масштабів для порівняння і жадних обмежень для влади, це його впевнило в абсолютності його значення.

Од нього залежало визначити відсоток даної виробки і, відповідно до того, розмір виданої вечері — пайки хліба. Він робив це на око. Він керувався тільки одним: своєю примхою.

Кожного вечора він розподіляв хліб. Одним він давав більше, іншим менше. Йому подобалося, коли йому лестили. Ті, що його прославляли, казали йому, який він розумний, добрий, величний і мудрий, одержували більше. Ті, що протестували або мовчали, одержували менше. Для цих останніх він робив життя нестерпним.

Якщо з ним сперечалися, він ображався. Кожне заперечення він сприймав як образу для себе. Він був певен, що він не може помилитись. У відповідь він казав:

— Будь задоволений, що тобі ще дають їсти. Раніш таких, як ти, просто розстрілювали.

— Є гнобителі і є гноблені! — криво посміхаючись, зауважив професор. — Насильство лежить в основі суспільного ладу, — так нас учать. Наш бригадир є експериментальним утіленням цього вчення! Тайга й ми якнайкраще надаються для лабораторної перевірки соціологічних істин доктрини, виробленої в кабінетах.

Професор говорив. Він іронізував. Незважаючи ні на що, він лишився скептиком.

Іван Закутній мовчав. Він не лестив, але він і не сперечався. Коли йому кілька разів бригадир довільно зрізав норму, він не нарікав і не протестував. Могло здатися, що він лишався цілком байдужий до своєї долі.

Однак одного дня, коли під час перекурки робітники похмуро сиділи в снігу на зрубаних колодах, він підійшов до бригадира і хрипким голосом сказав:

— Учора знов тільки 78 % виробки? — і вдарив його важким поліном по голові.

Бригадир повалився. Права рука хапала спазматично сніг, тоді застигла нерухомо. Парубок ще раз підняв поліно, щоб ударити по мерцю, але присутні схопили його й відвели. Він озирнувся на бригадира і з зневагою вигукнув:

— Ось тобі твої 78 %.

І вилаявся.